

LATVIJAS PAPAGAILIS

Zaļā vārna (*Coracias garrulus*) Latvijā ir tik reta, ka kļuvusi gandrīz vai par mītisku. Taču tā nav bijis vienmēr – vēl 20. gadsimta vidū Latvijā ligzdoja, iespējams, vairāki tūkstoši pāru. Mūsdienās nav zināmi pat trīsdesmit. Dabā kaut kas ir mainījies, un tam zaļās vārnas nav varējušas pielāgoties. Taču ir cilvēki, kuri mēģina viņām palīdzēt neizzust pavisam.

Edmunds Račinskis (TEKSTS) Māris Maskalāns (FOTO)

AGRĀK ZĀLE BIJA ZAĻĀKA. Zaļās vārnas gadījumā šā apgalvojuma jēga atbilst patiesībai. Vēl pirms gadiem trīsdesmit un senāk šo putnu Latvijā netrūka – daudzi cilvēki tās labi pazina un vasarās bieži redzēja sēžam uz ceļmalu vadiem. Ir pamats domāt, ka līdz Otrā pasaules kara sākumam Latvijā ligzdoja vairāki tūkstoši zaļo vārnu. Mūsdienās zaļā vārna ir viena no retākajām Latvijā ligzdojošām putnu sugām. Tagad ir vairs tikai viena vieta Pierīgas priežu mežos, kur katrs putnu vērotājs zina atbraukt, ieraudzīt un pieskaitīt savam ikgadējam putnu sugu sarakstam zaļo vārnu. Iespējams, citur valstī zaļās vārnas kā pastāvīgas ligzdotājas jau ir izzudušas. Šurp brauc arī ārzemnieki, gan lielās grupās, gan pa vienam, lai redzētu to teiksmaino putnu, kas viņu valstīs tagad atrodams tikai grāmatās.

Ir 2008. gada 27. aprīlis, un arī es esmu atbraucis šurp, uz Garkalnes mežiem. Man līdzi ir saliekamās kāpnēs, akumulatora skrūvgriezis un daudzi mazi finiera gabaliņi ar glietiem caurumiem 60 mm diametrā. Es gatavojos savai vienpadsmitajai vasarai kopā ar zaļajām vārņām. Kamēr viņas vēl ir ceļā no savas otrās vasaras Āfrikā, jāpagūst piestiprināt visiem zaļo vārnu būriem mazāka caurmēra skrejas. Iemesls: pusi no ligzdām pērn izpostīja plēsēji, iespējams, meža caunas. Septiņi no 13 zaļo vārnu pērējumiem Garkalnes mežos 2007. gadā tika izēsti. Tas bija spēcīgs un negaidīts trieciens jau tā nelielajai zaļo vārnu saujai, kas te gandrīz desmit gadus bija veiksmīgi ligzdojušas īpaši viņām izliktajos būros. Tāpēc šogad jādara viss iespējamais, lai zudumi neatkārtotos. Vēl viena tik nelāga vasara Latvijas pēdējām zaļajām vārņām varētu izrādīties beigu sākums. Burtiski un neatgriezeniski.

NEVIENS NEZINA, KAD zaļās vārnas ienāca tagadējās Latvijas faunā. Lai arī šis putns ir spilgts un viegli pamanāms, par dabas vēsturi šeit pirms 18. gadsimta saglabājies ļoti maz liecību. Līdz mūsdienām izdzīvojušajās tautasdziesmās zaļā vārna starp citiem putniem ir tikpat reta suga kā dabā mūsdienās. Dainu skapja interneta >

plauktos (www.dainuskapis.lv) atrodama tikai viena nepārprotami zaļajai vārņai veltīta četrinde Nr. 30164 četrās līdzīgās variācijās: "Pieguļnieki bāleliņi / Jums guntiņa izdzisuse / Zilā vārņa aiznesuse / Zaļa spārņa galiņai." Zīmīgi, ka šī daina apdzied zilo vārņu. Līdz 19. gadsimta beigām šo putnu rakstos latviski dēvēja tieši par zilo vārņu, tikai 20. gadsimta 30. gados "zaļā vārņa" atstūma "zilo" par sugas nosaukuma sinonīmu. Turpmāk sākotnējais un precīzākais nosaukums "zilā vārņa" no latviešu ikdienas valodas izzuda pavisam. Grūti pateikt šīs pārvērtības iemeslu, jo zaļās vārņas cilvēka acij tomēr izskatās vairāk zilas, un arī citās valodās šīs sugas nosaukumā pārsvārā tiek lietots apzīmējums "zilā".

Baltvācu dabaspētnieki, kas aizsāka putnu pētīšanas un aprakstīšanas tradīcijas tagadējās Latvijas teritorijā, zaļās vārņas šeit labi pazina vismaz kopš 18. gadsimta. Ja senākajās publikācijās nosauktas tikai atsevišķas zaļo vārņu sastapšanas vietas – pie Rīgas, Krimuldas, Cēsīm un Valmieras, 19. gadsimta beigās tās raksturotas kā biežas Vidzemē un Kurzemē, pat ļoti biežas Rīgas apkārtnē. Tātad Pierīgas sausie priežu meži ir bijis nozīmīgs zaļo vārņu populācijas centrs vismaz pāris gadsimtu ilgumā, bet varbūt pat senāk.

18. gadsimta beigās zaļās vārņas saukta ne tikai par zilajām vārņām, bet arī par Kurzemes papagaiļiem. Šis salīdzinājums pēc mūsdienu priekšstatiem par putnu radniecību ir tikai šķietami paviršs. Zaļās vārņas ne tikai nav zaļas, bet nav arī vārņas. Proti, tās nepieder zvirbuļveidīgo putnu kārtai, kā pelēkās vārņas, siļi, kovārņi un citi vārņu dzimtas putni, bet gan pavisam citai – zilvārņveidīgo putnu kārtai (papagaiļiem gan ir sava). Tajā pārstāvēta ļoti raiba un krāsaina putnu sabiedrība, kas vēl bez 11 citām zilvārņu sugām apvieno

arī desmitiem dažādu zivju dzenīšu un bišudzeņu sugu visās varavīksnes krāsās, kā arī citus ārkārtīgi glītus un eksotiskus, pārsvārā tropiskas un subtropiskas izplatības putnus.

Bet par vārņu zaļā vārņa droši vien nosaukta savas vienkāršās un rupji skanošās balsis dēļ. Ārkārtīgi trāpīgi un izjusti zilo (tieši tā!) vārņu savā 1893. gada grāmatā *Ievērojamākie Baltijas putni* raksturojis barons Oskars fon Lēviss: "Šam zilajam vasaras putnam mugura ir kanēlam līdzīga krāsā, dzeltanas kājas un spārnu apakšpuse jaukā lazūra (debess-) zilā krāsā; pārējās vietas skaistā metāliskā zilganzaļā krāsā. Šis mūsu putns mirdz siltzemju krāsu krāšņumā, kā tāda dārga rota! Diemžēl viņas nejaukā balsis nestāv nekādā saskaņā ar viņas spīdošo ārpusi."

MŪSDIENU PĒTNIEKI zaļās vārņas uzskata par seniem, pēc uzbūves un uzvedības visai primitīviem putniem, kas miljoniem gadu laikā var būt mainījušies salīdzinoši nedaudz. Savs dinosaurus raksturs zaļajām vārņām tiešām piemīt. Tas izpaužas kā ierobežota spēja pielāgoties jauniem un strauji mainīgiem vides apstākļiem. Pieļauju, ka tas var būt dziļākais šo putnu nedienas cēlonis modernajā Eiropā. Zaļās vārņas šķiet ļoti konservatīvas, ilgstošā laikā ļoti labi piemērojušās dzīvei noteiktos apstākļos un paliek uzticīgas savam dzīvesveidam. To var salīdzināt ar savrupu indiāņu cilti dziļi lietusmežā, kas

Sāncensībā par koku dobumiem un būriem zaļā vārņa parasti uzvar savu galveno konkurentu – meža balodi

Zaļā vārņa ir silta un saulaina klimata putns, jo pārtiek gandrīz vienīgi no lieliem kukaiņiem, galvenokārt sienāžiem un vabolēm

ZAĻO VĀRŅU SKAITS TURPINA SARUKT VISĀ EIROPĀ

dzīvo apskaužamā saskaņā ar dabu, taču kopā ar šiem mežiem diemžēl arī izzūd.

Zaļās vārņas ligzdo koku dobumos, ko pašas nespēj izkalt, tāpēc spiestas paļauties uz melno un zaļo dzilnu lietotajām ligzdām. Arī barības ziņā zaļās vārņas ir izvēlīgas un pārtiek gandrīz vienīgi no lieliem kukaiņiem, ko satver uz zemes vai noķer lidojumā. Uz zemes tās ir neveiklas

un nemēdz pārvietoties tālāk par dažiem metriem. Būtībā zaļās vārņas ir savannas putni, kam nepieciešama sausa un atklāta ainava ar savrupiem kokiem vai koku pučuriem. Lieli klaji lauki vai biezi meži tām nav piemēroti. Bet tieši tādā virzienā, un zaļajām vārņām tikai par sliktu, mūsdienās turpina mainīties Eiropas vide. Lielāki lauki, mazāk vecu, savrupu un dobumai-

nu koku, mazāk lielo kukaiņu un plašāki, vienveidīgāki meži, kur tādi vispār ir.

Mēs šīs pārmaiņas parasti nepamanām, kā ikdienā skatoties spogulī un redzot vienmēr vienu un it kā to pašu. Tikmēr citām sugām mūsu rosība, turpinot arvien iespaidīgākos mērogos pielāgot dabu savām vajadzībām, izrādās izdzīvošanas jautājums. Zaļo vārņu izplatība un skaits >

Zaļo vārnu būros ligzdo arī citi reti un dienvidnieciski putni – pupuķi

Jaunās būru skrejas izrādījās kā piemēritas zaļajām vārnām

Ligzdu koku apstrāde ar čili pipariem no malas var izskatīties pēc divaina rituāla

turpina sarukt visā Eiropā jau vismaz kopš pagājušā gadsimta sākuma. Pirms dažiem gadiem tās tika iekļautas pasaules apdraudēto sugu sarakstā. Vairākās valstīs, kur tās vēl samērā nesen ligzdoja, piemēram, Zviedrijā, Vācijā, Čehijā un Slovēnijā, tagad tās jau ir izzudušas, bet citur – Igaunijā, Lietuvā, Polijā, Baltkrievijā, Slovākijā un Austrijā – līdzīgi kā Latvijā ir ceļā uz to pašu bēdīgo iznākumu. Lai arī maza, cerība tomēr ir.

DABAS AIZSARDZĪBA ATMAK-SĀJAS – desmit gados kopš pirmo būru izlikšanas ligzdojošo zaļo vārnu skaits Garkalnes mežos pārstājis sarukt un pat nedaudz pieaudzis. 2008. gada vasarā Pierīgas mežos atrasta jau 21 apdzīvota zaļo vārnu ligzda. Saprotais, savlaikus rīkojoties, vismaz uz laiku un vietējā mērogā cilvēka spēkos ir novērst zaļo vārnu izzušanu. Līdzīgu aizsardzības pasākumu pieredze citās Eiropas valstīs rāda, ka vietējās zaļo vārnu populācijas pat pieaug, kad tām piedāvā pietiekami daudz piemērotu būru.

Taču tas, ka Latvijā vismaz vienā vietā vēl ir zaļās vārnas, nav tikai būru nopelns. Gan pirms pirmo būru izlikšanas 1999. gadā, gan vairākas vasaras pēc tam zaļās vārnas Garkalnes apkārtnē ligzdoja pārsvarā koku dobumos. Tie bija saglabājušies vairākos vecos priežu meža nogabalos gar Vidzemes šoseju, dzelzceļu un bijušās padomju armijas daļas robežās.

Dzeņu kaltie dobumi, īpaši vislielākie – melno dzilnu veidotie, ir ārkārtīgi liela dabas vērtība, kas mūsdienu saimnieciskajos mežos strauji izzūd. Pēc 90. gadu

beigās veiktiem mērījumiem, trīspadsmit zaļo vārnu apdzīvotas ligzdas dzilnu kalnos dobumos atradās vidēji 171 gadu vecās priedēs – to vecums 1,5–2 reizes pārsniedza ciršanas vecumu. Drīz pēc tam mežu zāģēšana apkārtnē atkal pastiprinājās, un dobumainie koki turpināja pazust pat pēc dabas lieguma un *Natura 2000* teritorijas *Garkalnes meži* izveidošanas. Daļu nopostīja vētras, bet sausos kāds ātri vien izmantoja malkai. Par laimi, turpat vai pēdējā brīdī bija klāt pirmā palīdzība – jauni, lieli būri, uz kuriem zaļās vārnas sāka

ŠĪ VASARA ZAĻAJĀM VĀRNĀM PIERĪGĀ IZRĀDĪJĀS SEKMĪGA

pakāpeniski pārcelties. 2008. gada vasarā vairs tikai viens no 21 zaļo vārnu pāra Pierīgas mežos ligzdoja dobumā.

Šī vasara zaļajām vārnām Pierīgā izrādījās sekmīga. Būrus un to kokus mums acīmredzot bija izdevies padarīt mazāk pievilcīgus iespējamiem postītājiem. Jaunās samazinātās būru skrejas nebija vienīgais, ko izmēģinājām. Domājot par tādiem plēsīgiem zvēriem kā caunām, kas paļaujas uz labu ožu, ap katru ligzdas koku pastāvīgi apbērām maltus asos sarkanos piparus. Lai vēl vairāk iezīmētu šos kokus kā cilvēka teritoriju, ap tiem apsējām drēbes gabalus. Prozaiski, taču sekmīgi. Pašas zaļās vārnas bija pilnīgā mierā ar jaunajām skrejām, kas izrādījās tieši tik lielas, lai nebūtu šiem putniem par mazu. Mazuļi izauga deviņpadsmit ligzdās no divdesmit vienas, un tas ir ļoti labs rādītājs, kas ļauj sagaidīt pietiekami daudz jaunās vārnas atgriežamies, lai ligzdotu šeit pēc gada vai diviem.

KARSTA VASARAS DIENA, jūlija pēdējā svētdiena. Čirkstina sienāži, un sisina siseņi. Putni mežā tikpat kā nav redzami, jo lielākā daļa mazuļu ligzdas jau pametuši, bet pieaugušajiem putniem ir klusais spalvu maiņas laiks. Lai arī zaļās vārnas Latvijā pavada tikai trešdaļu gada, to ligzdošanas sezona ir ilga un piesātināta. Tām ir tikai viens perējums gadā, mazuļi aug ilgi un no ligzdām izlido vēlu. Uz vienu tātu, nu jau pilnīgi apspalvotu zaļvārnēnu,

šobrīd skatos teleskopā. Tas ir izbāzis galvu būra skrejā un lielām melnām acīm, galvu grozīdams, vēro saulaino un skrajo priežu mežu. Virs koku galotnēm pārlido krauklis, un zaļās vārnas mazulis nobijies pazūd atpakaļ būrī.

Netālu ir arī viens no viņa vecākiem – tieši šā putna dēļ esmu iekārtojies par slēpni pielāgotā teltī. Apmēram pēc stundas man beidzot izdodas pietiekami labi apskatīt pieaugušo zaļo vārnu teleskopā. Punkts. Pēdējais no šogad ligzdojošajiem putniem ir apskatīts. Tāpat kā vēl ducim citu zaļo vārnu, tam nebija gredzenu.

Toties pārējām divām trešdaļām zaļo vārnu, kas šogad ligzdoja Pierīgas mežos, ir redzēti manis paša liktie metāla vai krāsainie plastmasas gredzeni. Pēc individuāli atšķirīgajām gredzenu kombinācijām iespējams pa gabalu, putnus neķerot un lieki netraucējot, pateikt, kur un kad katrs no tiem ir dzimis, kur ligzdojis iepriekšējā gadā. Tā ar katru gadu pieaug to zaļo vārnu skaits, kuru pieturas punktiem Latvijā izdevies izsekot. Šis ir viens no pirmajiem šāda veida zaļo vārnu pētījumiem Eiropā, vienu gadu ilgāk to līdzīgi dara mūsu kolēģi Francijā un Austrijā. >

VIENA NO INTERESANTĀKĀJĀM LIETĀM,

ko izdevies atklāt, izmantojot krāsainos gredzenus, ir jauno putnu uzvedība nākamajā vasarā pēc dzimšanas. Izrādās, otrajā dzīves gadā zaļās vārns atgriežas no Āfrikas, taču parasti neligzdo. Kāpēc tās uzņemas tādu piepūli un risku, ja līdzīgi citu sugu neligzdojošiem putniem var pavadīt laiku drošāk turpat savannās uz dienvidiem no Sahāras? Liela nozīme te var būt noteikta apvidus zaļo vārnu sabiedriskajai dzīvei – acimredzot jaunie putni ir izdevīgāk palikt kopā ar saviem radiem un kaimiņiem, nevis pazust plašajā pasaulē. Taču ne tikai. Acimredzot jaunie neligzdojošie putni laiku lieki netērē, bet klusu un neuzkrītoši dzīvo zaļo vārnu ligzdu tuvumā, bieži vien ziņkārīgi mēģinot piekļūt iespējami tuvu būrim vai dobumam, kurā ir cita pāra olas vai mazuļi. Šādi trešo jeb lieko zaļo vārnu novērojumi pie ligzdām bijuši zināmi jau agrāk un vedinājuši ornitologus citās valstīs domāt, ka tie ir tā sauktie ligzdu palīgi, kas baro mazuļus. Taču visos gadījumos, kad liekie putni redzēti pie ligzdām Latvijā, tie nav iesaistījušies ligzdas saimnieku pāra dzīvē. Es domāju, ka tie, visticamāk, mācās, lai nākamajā vasarā, ja paveiksies vēl divreiz pieveikt lidojumu pāri pusasaulei un atkal atgriezies Garkalnes mežos, jau zinātu, kur, ko un kā labāk darīt, lai turpinātu savu sugu.

Ar krāsaino gredzenu starpniecību arī noskaidrots, ka zaļo vārnu pāri mēdz izšķirties. Putnu pasaulē šķiršanās nav ne jaunums, ne īpašs retums, tomēr joprojām nav skaidri tās iemesli. Pirmais pierādītais gadījums Latvijā: 2008. gadā zaļo vārnu tēviņš ar zaļu un sarkanu gredzenu uz kreisās kājas ligzdoja turpat, kur iepriekšējā gadā kopā ar mātīti, kurai bija dzeltens un zils gredzens, tikai šoreiz jau ar citu partneri – gadu jaunāku mātīti ar diviem violetiem gredzeniem. Turpinot novērojumus pie citām ligzdām, izrādījās, ka zaļi sarkanā putna pērnā partnere ar dzeltenu un zilo gredzenu nav gājusi bojā, bet veiksmīgi ligzdo apmēram 10 kilometrus attālu citā būrī. Diemžēl mēs

Jau piekto gadu zaļo vārnu mazuļi Latvijā tiek gredzenoti tā, lai turpmāk būtu atpazīstami pa gabalu, piemēram, skatoties teleskopā vai fotogrāfijās

nezinām, vai šī šķiršanās bija nejauša vai mērķtiecīga, un, ja tā, tad kurš no putniem un kādos apstākļos izvēlējās citu...

Šādi dzīvesstāsti, raduraksti un ziņas par dzīvesvietas maiņu ornitologus ļoti interesē. Pētāmie putni no anonīmiem un cilvēka acij savstarpēji neatpazīstamiem objektiem kļūst par indivīdiem, atšķirī-

gām un īpatnējām personām. Tā es arvien biežāk pieķeru sevi pie domas par to, cik apbrīnojami un nenovērtēti smalkas ir putnu spējas un attiecības. Taču no sugas aizsardzības viedokļa, un tieši tas ir zaļo vārnu pētījumu vadmotīvs Latvijā, vērtīgākās tomēr ir ziņas, ko gredzenošana atklāj par šo putnu demogrāfiju: dzīves ilgumu, paaudžu maiņu un mirstību. Pirmie rezultāti liecina, ka vismaz šobrīd zaļo vārnu skaitu neierobežo apstākļi migrācijas laikā

Gredzenošana pierāda, ka zaļās vārns ik pavasari uzticīgi atgriežas savās dzimšanas un ligzdošanas vietās Pierīgas mežos. Šis putns vienā un tajā pašā vietā ligzdoja jau trešo gadu

vai ziemošanas vietās Āfrikā, bet gan te pat – ligzdošanas vietās. Tas apstiprina pieņēmumu, ka pietrūkst dobumaino koku ligzdošanai, un saskan ar novērojumiem par šo putnu skaita pieaugumu vietās, kur laikus izlikti būri.

ŠOVASAR MAZĀ UNGĀRIJAS CIEMATIŅĀ

Beseņetelekā pirmoreiz vēsturē satikās zaļo vārnu pētnieki no gandrīz visām Eiropas valstīm, kur šie putni vēl mīt, arī no Latvijas. Starptautiskās putnu aizsardzības organizācijas *BirdLife International* rīkotās tikšanās mērķis bija apspriest zaļo vārnu izzušanas iemeslus un vienoties par turpmāko rīcību, lai glābtu to, kas vēl atlicis. Laiks rādīs, kā veiksies ar sugas aizsardzības plāna ieviešanu Eiropas Savienības mērogā, jo vienkārša būru izlikšana zaļajām vārnam nebūt nav vienīgais plānotais pasākums. Tomēr arī apziņa, ka arvien vairāk cilvēku daudzās valstīs

sāk darboties viena un tā paša mērķa labā, ir svarīgs ieguvums. Bez tāda kopsaucēja atsevišķam vienā vietā veiktam darbam zaļo vārnu saglabāšanā būtu maza jēga.

Citu cilvēku altruisms ir arī labs iedvesmas avots. Tas ir kā mūžīgais dzinējs, kam nav svarīgs laikmets un mode. Piemēram, Oskars fon Lēviss jau 1893. gadā par zaļo vārnu rakstīja: "Viņas katrā ziņā pieder pie derīgiem, vērtīgiem putniem, kurus prātīgi katrā ziņā vajaga taupīt, jau tādēļ vien, ka viņi katram apgabalam ir par lielu greznu-

mu un vientuļos silāju mežos, katram par prieku, rada daudz dzīvības." To izlasot, es iedomājos nākamā gada maija sākumu, kad gaiss būs uzsilis un pirmās vaboles dūkdamas lidos virs meža. Pēc daudzu dienu un tūkstošiem kilometru tālā ceļā Garkalnes mežiem atkal tuvosies zaļās vārns. Protams, viņas nezina, ka šeit tiek gaidītas. Taču es nedomāju, ka putni ir tik ļoti atšķirīgi no cilvēkiem, lai to sirds nesāktu sisties straujāk, ieraugot pazīstamo vietu ar savu būri lielā priedē klajuma malā. □

Zaļo vārnu saglabāšanu un izpēti 2008. gadā ar Dabas aizsardzības pārvaldes atbalstu turpināja Latvijas Ornitoloģijas biedrība

Ornitologs **Edmunds Račinskis** Latvijas pēdējo zaļo vārnu meklējumus sāka jau 1998. gadā. Par šo sugu viņš Latvijas Universitātē ir aizstāvējis bioloģijas maģistra darbu. Šajā materiālā Edmunds turpina sadarbību ar GEO lasītājiem jau pazīstamo fotogrāfu **Māri Maskalānu** (*Brauciens pēc princeses sirds*, GEO, augusts, 2008), kurš kā operators strādājis arī pie Vides filmu studijas dokumentālās filmas *Kurš redzējis vārnu* (2004).